

Я.М. Романюк,
Голова Верховного Суду
України,
кандидат юридичних наук,
заслужений юрист України

Л.О. Майстренко,
помічник Голови
Верховного Суду України,
заслужений юрист України

S u m m a r y

This article analyzes the peculiarities of the process of taking by the court of the application for restoration of the individual civil capability to consider it "on the merits", and justifies the limits and ways of practical implementation of the right of access to the court by the individual that was declared incapable, in accordance with the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms

Процесуальний аспект захисту права недієздатної особи на поновлення цивільної дієздатності

Відповідальність перед людиною, права і свободи якої та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави, є конституційним принципом її діяльності. Головний обов'язок держави — утвердження і забезпечення прав і свобод людини (ст. 3 Конституції України). Забезпечення ефективного захисту прав громадян повинно бути пріоритетом діяльності усіх органів державної влади і відбуватися шляхом використання комплексу заходів управлінського, організаційного, правового та інформаційного характеру. Належне виконання цього обов'язку неможливе без гарантування громадянам права на судовий захист і насамперед права на доступ до правосуддя шляхом законодавчого закріплення та унормування на національному рівні механізмів, правил і процедур, які визначають порядок звернення до суду із додержанням міжнародних стандартів у цій сфері.

Судовий захист прав людини — це той дієвий механізм, що покликаний на практиці утверджувати принцип верховенства права, складовою якого є доступ до правосуддя, та відповідно збалансовувати застосування певних обмежень у доступі до суду (якщо вони існують) із несприятливими наслідками таких обмежень безпосередньо для прав кожної окремої людини.

В Україні відповідні процесуальні закони становлять нормативну основу правил, прийнятих для реалізації кожною особою права на звернення до суду за захистом своїх порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи інтересів. Процесуальні кодекси визначають загальні вимоги до форми та змісту процесуального звернення до суду, а також обмеження в доступі до суду деяких категорій суб'єктів.

У цьому контексті важливого значення набуває імплементація в національне законодавство, у тому числі в процесуальне, норм Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р. (далі — Конвенція) як міжнародного договору, якому належить центральне місце в системі нормативних актів, призначених утверджувати глобальні цінності демократичного суспільства.

Крім того, безпосереднє застосування судами України норм Конвенції як частини національного законодавства визнається обов'язковим відповідно до ч. 1 ст. 9 Конституції, ст. 10 Цивільного кодексу

України (далі — ЦК), Закону від 29 червня 2004 р. № 1906-IV «Про міжнародні договори України» у зв'язку з ратифікацією її Україною згідно із Законом від 17 липня 1997 р. № 475/97-ВР «Про ратифікацію Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року, Першого протоколу та протоколів № 2, 4, 7 та 11 до Конвенції».

Праву на справедливий суд присвячена ст. 6 Конвенції, відповідно до п. 1 якої кожен має право на справедливий і публічний розгляд його справи упродовж розумного строку незалежним і безстороннім судом, установленим законом, який вирішить спір щодо його прав та обов'язків цивільного характеру або встановить обґрунтованість будь-якого висунутого проти нього кримінального обвинувачення.

Європейський суд визнає за державами право користуватися певною свободою розсуду в питаннях установлення обмежень для доступу до національного суду, але одночасно встановлює принципи відповідного обмеження. Додержання цих принципів обов'язкове для висновку, що таке обмеження не становитиме порушення п. 1 ст. 6 Конвенції

Практика Європейського суду з прав людини (далі — Європейський суд), що підлягає застосуванню судами України як джерело права згідно зі ст. 17 Закону від 23 лютого 2006 р. № 3477-IV «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини», свідчить про те, що Європейський суд завжди наголошував на важливості ролі права на справедливий суд, аспектом якого є право на доступ до суду, та досить широко його тлумачив. Право на доступ до суду Європейський суд розглядає у комплексі наявності в особи права ініціювати розгляд судом певного питання та механізму ефективної його реалізації.

Європейський суд наголошує, що п. 1 ст. 6 Конвенції кожному гарантовано право на подання до суду скарги, пов'язаної з його правами та обов'язками цивільного характеру (рішення від 21 лютого 1975 р. у справі «Голдер проти Сполученого Королівства» (п. 36)). Також він визнає, що це право за своєю природою обов'язково потребує регулювання державою, оскільки воно не абсолютне і може підлягати обмеженню.

Європейський суд визнає за державами право користуватися певною свободою розсуду в питаннях установлення обмежень для доступу до національного суду, але одночасно встановлює принципи відповідного обмеження. Додержання цих принципів обов'язкове для висновку, що таке обмеження не становитиме порушення п. 1 ст. 6 Конвенції.

Згідно з практикою Європейського суду застосовувані державою обмеження щодо доступу особи до національного суду не повинні звужувати чи зменшувати залишені особі можливості доступу до суду в такий спосіб або такою мірою, що буде знівельована суть права. Встановлене державою обмеження суперечитиме п. 1 ст. 6 Конвенції, якщо воно не матиме законної мети і якщо не буде забезпечено пропорційного співвідношення між застосованими засобами та поставленою метою (рішення від 18 лютого 1999 р. у справі «Вайт і Кеннеді проти Німеччини» (п. 59), рішення від 10 травня 2001 р. у справі «Т. Р. та К. М. проти Сполученого Королівства» (п. 98), рішення від 10 травня 2001 р. у справі «Z. та інші проти Сполученого Королівства» (п. 93), рішення від 12 липня 2001 р. у справі «Принц Ліхтенштейну Ганс-Адам II проти Німеччини» (п. 44)).

У цьому контексті Європейський суд наголосив, що Конвенція покликає гарантувати не теоретичні чи ілюзорні права, а практичні та ефективні. Це особливо актуально стосовно права доступу до суду, з огляду на ту провідну роль, яку воно відіграє в демократичному суспільстві (рішення у справі «Вайт і Кеннеді проти Німеччини» (п. 67) та у справі «Принц Ліхтенштейну Ганс-Адам II проти Німеччини» (п. 45)).

У статті розглядаються процесуальні особливості захисту права недієздатної фізичної особи на поновлення цивільної дієздатності відповідно до чинного Цивільного процесуального кодексу України (далі — ЦПК) та з урахуванням положення п. 1 ст. 6 Конвенції, оскільки вони слугували підставою для розгляду Європейським судом по суті справи, порушеної за скаргою громадянки проти України.

Так, предметом розгляду Європейського суду була справа «Наталія Михайленко проти України». За результатами розгляду цієї справи Європейський суд ухвалив рішення від 30 травня 2013 р. та постановив, що держава-відповідач порушила право заявниці, передбачене п. 1 ст. 6 Конвенції, встановивши такі обставини.

Сімферопольський районний суд рішенням від 10 липня 2007 р. визнав заявницю недієздатною у зв'язку з наявним у неї психічним захворюванням, у листопаді 2007 р. сестра заявниці була призначена її опікуном. У 2009 р., із огляду на поступове покращення психічного здоров'я заявниці, до суду із заявою щодо поновлення її дієздатності звернулася її опікун, але в подальшому

опікун неодноразово не з'являлася в судові засідання, внаслідок чого таку заяву суд залишив без розгляду по суті.

У листопаді 2010 р. заявниця самостійно звернулася до суду із заявою, вимагаючи поновлення її дієздатності, але районний суд не розглянув заяву по суті, 4 листопада 2010 р. повернув заяву, зазначивши, що на підставі ч. 3 ст. 121 та ч. 4 ст. 241 ЦПК заявниця не мала права на подання до суду такої заяви. Суди апеляційної та касаційної інстанцій залишили рішення районного суду без змін¹.

На відміну від правоздатності, якою людина наділяється внаслідок самого лише факту своєї появи на світ і не залежно від суб'єктивних факторів, дієздатність фізичної особи — це таке правове поняття, що пов'язане передусім із психічним станом людини, адже цивільною дієздатністю наділяється лише та фізична особа, яка усвідомлює значення своїх дій та може керувати ними

Європейський суд констатував факт порушення права заявниці на доступ до суду, закріпленого у п. 1 ст. 6 Конвенції, оскільки дійшов висновку про відсутність у заявниці можливості відповідно до національного законодавства безпосередньо вимагати в суді поновлення своєї цивільної дієздатності, що за обставин її конкретної справи призвело до того, що це питання суди взагалі не розглядали.

Крім того, у рішенні від 30 травня 2013 р. Європейський суд зазначив, що в законодавстві України не передбачені гарантії щодо автоматичного періодичного перегляду судами питання поновлення цивільної дієздатності осіб, визнаних недієздатними, не було здійснено ефективного нагляду над виконанням обов'язків із опіки таких осіб.

Справу, обставини якої призвели до ухвалення Європейським судом рішення від 30 травня 2013 р., переглянув Верховний Суд України 24 лютого 2014 р. за заявою, поданою з підстави, передбаченої п. 2 ч. 1 ст. 355 ЦПК. За результатами перегляду постановлені у справі ухвали судів першої, апеляційної та касаційної інстанцій скасовано, а справу направлено до суду першої інстанції для вирішення питання про відкриття провадження у справі (справа № 6-156цс13).

Верховний Суд України визнав, що за конкретними обставинами справи № 6-156цс13 національні суди, відмовившись розглядати заяву по суті, не звернули уваги на необхідність застосування норм Конвенції з огляду на особливості

особи заявниці, на винятковий характер її мотивів особистого звернення до суду та на об'єктивні обставини, що призвели до звернення, а тому не використали всіх можливих і передбачених національним процесуальним законом механізмів для перевірки доводів заявниці про поновлення її дієздатності.

З метою аналізу таких механізмів на прикладі виняткових обставин конкретної справи № 6-156цс13 звернемося до загальних положень законодавства щодо правового статусу недієздатної фізичної особи. ЦК як основний акт цивільного законодавства не оперує поняттям «людина», а визначає людину як учасника цивільних правовідносин правовим поняттям «фізична особа» (ст. 24 ЦК), наділяючи фізичну особу право- та дієздатністю.

За загальним правилом усі фізичні особи мають цивільну правоздатність (здатність мати цивільні права та обов'язки), яка виникає у момент народження фізичної особи та припиняється в момент її смерті (ст. 25 ЦК). Обсяг правоздатності в усіх фізичних осіб однаковий і не може бути обмеженим, крім випадків, передбачених Конституцією (статті 26 та 27 ЦК).

Правоздатність фізичної особи як складова правосуб'єктності перебуває в тісному зв'язку з іншою її складовою — цивільною дієздатністю, якою згідно зі ст. 30 ЦК визнається здатність фізичної особи своїми діями набувати для себе цивільних прав і самостійно їх здійснювати, а також здатність своїми діями створювати для себе цивільні обов'язки, самостійно їх виконувати та нести відповідальність у разі їх невиконання.

Таким чином, на відміну від правоздатності, якою людина наділяється внаслідок самого лише факту своєї появи на світ і не залежно від суб'єктивних факторів, дієздатність фізичної особи — це таке правове поняття, що пов'язане передусім із психічним станом людини, адже цивільною дієздатністю наділяється лише та фізична особа, яка усвідомлює значення своїх дій та може керувати ними.

Обсяг цивільної дієздатності фізичної особи встановлюється ЦК і може бути обмежений виключно у випадках та в порядку, встановлених законом. Основний об'єктивний критерій для обмеження обсягу цивільної дієздатності фізичної особи, з огляду на приписи статей 31—35 ЦК, — її вік, але ЦК передбачає й винятки з цього правила, визнаючи таким критерієм стан

¹ Див.: Практика Європейського суду з прав людини. Рішення. Коментарі. — № 3 (12)/2013.— С.106—107.

психічного здоров'я чи поведінку людини, яка має ознаки хворобливої залежності.

Так, у ст. 36 ЦК передбачена можливість обмеження цивільної дієздатності фізичної особи, якщо вона страждає на психічний розлад, який істотно впливає на її здатність усвідомлювати значення своїх дій та (або) керувати ними, якщо особа зловживає спиртними напоями, наркотичними засобами, токсичними речовинами, азартними іграми тощо і тим ставить себе чи свою сім'ю, а також інших осіб, яких вона за законом зобов'язана утримувати, у скрутне матеріальне становище.

Передбачена законом можливість позбавлення особи цивільної дієздатності насамперед спрямована на забезпечення захисту прав та інтересів цієї особи в той період, коли її власні юридично значимі дії становлять загрозу порушення її ж прав протягом часу, коли стан психічного здоров'я особи не дає їй можливості адекватно сприймати свій статус, формувати й виражати власну волю

ЦК допускає також застосування виняткового засобу правового реагування на стан психічного здоров'я фізичної особи — повне позбавлення її цивільної дієздатності, якщо вона внаслідок хронічного, стійкого психічного розладу не здатна усвідомлювати значення своїх дій та (або) керувати ними (ст. 39 ЦК). Правовими наслідками визнання фізичної особи недієздатною згідно зі ст. 41 ЦК є позбавлення такої особи права вчиняти будь-які правочини та встановлення над нею опіки.

Передбачена законом можливість позбавлення особи цивільної дієздатності насамперед спрямована на забезпечення захисту прав та інтересів цієї особи в той період, коли її власні юридично значимі дії становлять загрозу порушення її ж прав протягом часу, коли стан психічного здоров'я особи не дає їй можливості адекватно сприймати свій статус, формувати й виражати власну волю.

Крім того, позбавлення особи дієздатності та його правовий наслідок — призначення опікуна, можна визнати також певними превентивними засобами захисту прав та інтересів невизначеного кола інших осіб-учасників цивільних правовідносин, які, наприклад, мають намір вступити з недієздатною особою в договірні правовідносини, адже нездатність особи розуміти значення своїх дій та керувати ними безумовно є дефектом волі сторони й підставою для визнання недійсним правочину, вчиненого за безпосередньої участі такої особи (статті 203, 215, 224—226 ЦК).

Проте позбавлення фізичної особи цивільної дієздатності — це об'єктивно несприятливий для неї наслідок, адже недієздатна особа фактично втрачає статус самостійного учасника цивільних відносин і практично всі юридично-значимі дії від її імені та в її інтересах вчиняє третя особа — опікун.

Разом із тим цивільне законодавство презюмує, що стан психічного здоров'я фізичної особи може динамічно змінюватися, зокрема й поліпшуватися аж до повного видужання, а тому допускає поновлення цивільної дієздатності фізичної особи, якщо буде встановлено, що внаслідок

видужання або значного поліпшення її психічного стану у неї поновилася здатність усвідомлювати значення своїх дій та керувати ними (ст. 42 ЦК).

Важливість вирішення питання про обмеження обсягу цивільної дієздатності фізичної особи за

критерієм стану її психічного здоров'я виражена й у тому, що позбавлення особи дієздатності, а також поновлення її дієздатності здійснюється виключно судом у порядку, встановленому ЦПК, а саме — гл. 2 розд. IV.

Особливу увагу зосередимо саме на питанні поновлення цивільної дієздатності фізичної особи, адже доступ до суду для його вирішення має таку процесуальну особливість, яку формально можна розглядати як обмеження процесуального права особи на доступ до правосуддя.

Стаття 3 ЦПК гарантує право кожної особи на звернення до суду за захистом своїх порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи інтересів у порядку, встановленому цим Кодексом.

Особа, визнана недієздатною, позбавлена цивільної процесуальної дієздатності (статті 29, 39 ЦПК), і подана нею особисто заява судом по суті не розглядається та повертається згідно з п. 2 ч. 3 ст. 121 ЦПК або залишається без розгляду відповідно до п. 1 ч. 1 ст. 207 ЦПК.

Згідно з ч. 2 ст. 234 ЦПК справи про визнання фізичної особи недієздатною та поновлення цивільної дієздатності фізичної особи, яка була визнана недієздатною, суд розглядає у порядку окремого провадження.

Відповідно до ч. 4 ст. 241 ЦПК скасування рішення суду про визнання фізичної особи недієздатною та поновлення цивільної дієздатності фізичної особи, яка була визнана недієздатною, в разі її видужання або значного поліпшення її психічного стану здійснюється за рішенням суду на підставі відповідного висновку

судово-психіатричної експертизи за заявою опікуна, органу опіки та піклування.

Таким чином, цивільний процесуальний закон загалом установлює обмеження в доступі до суду для особи, визнаної недієздатною, і позбавляє її права на особисте звернення до суду з будь-яких питань. Це обмеження стосується також і доступу до вирішення судом по суті питання про поновлення цивільної дієздатності.

Трапляються випадки, коли опікуни недієздатних осіб до своїх обов'язків ставляться безвідповідально та з байдужістю, а інколи навіть і свідомо використовують особливий статус підопічного у власних інтересах. У таких випадках опікуни, як правило, не виявляють ініціативи до вирішення питання про поновлення цивільної дієздатності своїх підопічних і не звертаються до суду з відповідними заявами

ЦПК ставить можливість реалізації недієздатною особою права на поновлення власної дієздатності в пряму залежність виключно від суб'єктивної волі третіх осіб (опікуна чи органу опіки та піклування), а не від об'єктивних обставин — видужання або значного поліпшення її психічного стану.

Опікуном над недієздатною особою призначається особа, що добровільно погоджується виконувати відповідні обов'язки (ст. 63 ЦК), й відповідно опікун повинен здійснювати їх на засадах добросовісності та розумності, безпосередньо вживати заходів щодо захисту цивільних прав та інтересів недієздатної особи (ст. 67 ЦК), не обмежуючи її права формально чи безпідставно. Однак трапляються випадки, коли опікуни недієздатних осіб до своїх обов'язків ставляться безвідповідально та з байдужістю, а інколи навіть і свідомо використовують особливий статус підопічного у власних інтересах. У таких випадках опікуни, як правило, не виявляють ініціативи до вирішення питання про поновлення цивільної дієздатності своїх підопічних і не звертаються до суду з відповідними заявами.

У ст. 79 ЦК загалом передбачено, що дії опікуна можуть бути оскаржені заінтересованою особою, в тому числі родичами підопічного, до органу опіки та піклування або до суду, а рішення органу опіки та піклування може бути оскаржено до відповідного органу, якому підпорядкований орган опіки та піклування, або до суду.

Повноваження зі здійснення нагляду за діяльністю опікунів, розгляд скарг на їхні дії належать органам опіки та піклування (п. 1.7. Правил опіки та піклування, затверджених наказом Державного комітету України у справах сім'ї та

молоді, Міністерства охорони здоров'я України, Міністерства освіти України, Міністерства праці та соціальної політики України від 26 травня 1999 р. № 34/166/131/88 (далі — Правила).

Однак на сьогодні недієздатні фізичні особи все ж залишаються у юридичній залежності від опікунів, адже вони об'єктивно позбавлені права особисто впливати на виконання опікунами своїх обов'язків чи повноправно оскаржувати

дії або бездіяльність опікунів та органів опіки і піклування. Так, особа, що визнана недієздатною, не є суб'єктом, звернення якого розглядаються та вирішуються по суті згідно із Законом від 2 жовтня 1996 р. № 393/96-ВР «Про звернення громадян» (ст. 8 цього Закону).

Вона позбавлена права особистого звернення з метою одержання правової допомоги (ст. 10 Закону від 2 червня 2011 р. № 3460-VI «Про безоплатну правову допомогу»). Норми Правил не містять вказівки на те, що недієздатна особа є суб'єктом звернення зі скаргами на дії опікуна.

Недієздатна особа не має адміністративної процесуальної дієздатності згідно зі ст. 48 Кодексу адміністративного судочинства України (далі — КАС), що унеможливує звернення недієздатної особи до суду з адміністративним позовом з метою оскарження рішень, дій чи бездіяльності органів опіки і піклування.

Генеральна Асамблея ООН резолюцією від 17 грудня 1991 р. 46/119 прийняла «Принципи захисту психічно хворих осіб і поліпшення психіатричної допомоги» й згідно з п. 5 Принципу 1 будь-яка психічно хвора особа має право на здійснення усіх громадянських, політичних, економічних, соціальних і культурних прав, визнаних в Декларації, Міжнародному пакті про економічні, соціальні і культурні права, Міжнародному пакті про громадянські й політичні права та в інших відповідних документах, таких, як Декларація про права інвалідів і Звід принципів захисту усіх осіб, що піддаються затриманню або ув'язненню в якій би то не було формі.

У п. 6 указанного Принципу 1 передбачено, що будь-яке рішення про те, що внаслідок психічного захворювання особа не є дієздатною, і будь-яке рішення про те, що внаслідок такої недієздатності особі має бути призначений особистий представник, приймається тільки після справедливого слухання незалежним і неупередженим судовим органом, створеним відповідно до внутрішньодержавного законодавства. Рішення, які

стосуються дієздатності та потреби в особистому представнику, підлягають перегляду через розумні проміжки часу відповідно до внутрішньодержавного законодавства. Особа, дієздатність якої є предметом розгляду, її особистий представник, якщо такий є, і будь-яка інша зацікавлена особа мають право оскаржити будь-яке таке рішення у суді вищої інстанції.

Певні обставини можуть призвести до того, що особа, яка визнана недієздатною, особисто звернеться до суду із заявою про поновлення власної дієздатності. Ця особа може доводити, що здатна усвідомлювати значення своїх дій і керувати ними внаслідок видужання або значного поліпшення психічного стану, та наводити відповідні обставини й мотиви, які змусили її особисто звертатися до суду

Резолюції Генеральної Асамблеї ООН не обов'язкові для виконання, але вони містять рекомендації державам, включаючи норми так званого «м'якого» права. Вважаємо, що оптимальним варіантом для додержання справедливого балансу між необхідністю забезпечення реалізації недієздатною особою права на поновлення її дієздатності та законними обмеженнями в реалізації таких прав може стати законодавчо передбачений механізм можливості автоматичного, не залежного від суб'єктивної волі опікуна недієздатної особи, перегляду через певні проміжки часу рішення суду про визнання особи недієздатною.

Чинне законодавство України такої можливості не передбачає. Відсутні й інші правові механізми, які могли б повністю компенсувати недієздатній особі відсутність у неї права на особисте звернення до суду щодо вирішення по суті питання про поновлення дієздатності. Ініціатива порушення цього питання залишається на розсуд опікуна або органу опіки і піклування.

Подібні обставини можуть призвести до того, що особа, яка визнана недієздатною, особисто звернеться до суду із заявою про поновлення власної дієздатності. Ця особа може доводити, що здатна усвідомлювати значення своїх дій і керувати ними внаслідок видужання або значного поліпшення психічного стану, та наводити відповідні обставини й мотиви, які змусили її особисто звернутися до суду.

Така ситуація склалася у справі № 6-156цс13. Звернувшись до суду із заявою про скасування рішення Сімферопольського районного суду від 10 липня 2007 р. та поновлення власної дієздатності, заявниця посилалася на те, що її дієздатність відновилася, психічний стан здоров'я поліпшився й вона видужала,

адекватно поводиться, розуміє значення своїх дій і може керувати ними, працює та самостійно веде господарство.

Заявниця зазначала, що суд визнав її недієздатною, але в порушення ст. 60 ЦК не призначив їй опікуна, а відповідне рішення приймала сільська рада та призначила опікуном її сестру. Опікунство було формальним і насправді не здійснювалося, натомість вона (заявниця) з квітня 2008 р. працювала, належним чином виконує свої трудові обов'язки, утримує себе, самостійно веде домашнє господарство. Опікун у 2009 р. зверталася до суду із заявою про скасування рішення Сімферопольського районного суду від 10 липня 2007 р., але не з'явилася до суду й відповідно її заява була залишена без розгляду.

Заявниця вказала, що у зв'язку з її недієздатністю родичі влаштували її малолітню дочку, 11 жовтня 2006 р. народження, в дитячий будинок і дитина була всиновлена іноземними громадянами згідно з рішенням Ялтинського міського суду від 10 листопада 2008 р. Факт усиновлення дочки від неї приховували, хоча на той час психічний стан її (заявниці) здоров'я поліпшився і вона вже могла утримувати та виховувати свою дитину.

У заяві, крім іншого, заявниця просила суд призначити судово-психіатричну експертизу для визначення стану її психічного здоров'я.

Проаналізуємо вказану ситуацію з огляду на те, що суд повернув таку заяву без розгляду на підставі п. 2 ч. 3 ст. 121, ч. 4 ст. 241 ЦПК, а Європейський суд у зв'язку з цим визнав факт порушення Україною п. 1 ст. 6 Конвенції.

За загальним правилом подана недієздатною особою заява не приймається судом до розгляду по суті й безумовно ст. 241 ЦПК підлягає обов'язковому застосуванню судами, адже ця норма закону загалом відповідає визнаній Європейським судом «свободі розсуду держави в установленні обмежень для доступу до національного суду».

Цілком очевидно, що обмеження процесуальних прав недієздатної особи за ч. 4 ст. 241 ЦПК — це своєрідний бар'єр, необхідність існування якого зумовлена інтересами належного здійснення правосуддя. Право держави на відповідне обмеження процесуальних прав недієздатних осіб Європейський суд також визнає (п. 35 рішення від 30 травня 2013 р. у справі «Наталія Михайленко проти України»).

Однак Європейський суд наголошує, що існуючі законодавчі обмеження в доступі до суду

повинні відповідати принципам такого обмеження, а питання про додержання цих принципів Європейський суд вирішує з огляду на конкретні обставини, факти та мотиви, викладені безпосередньо в кожній окремій заяві.

Суд повноважний скористатися передбаченою статтями 122, 235, 241 ЦПК процесуальною можливістю відкриття провадження у справі за заявою особи, визнаної недієздатною, може сприяти такій особі в здійсненні її прав, вжити заходів щодо всебічного, повного і об'єктивного з'ясування всіх обставин, призначити судово-психіатричну експертизу для визначення стану її психічного здоров'я та за наслідками експертизи перевірити доводи особи, визнаної недієздатною, про відновлення її дієздатності у зв'язку зі значним поліпшенням психічного стану чи видужанням

На цьому наголосив Європейський суд і в рішенні від 30 травня 2013 р., зазначивши в його пунктах 39 та 40, що «... у справі не було доведено, що відповідні національні органи здійснювали ефективний нагляд за ситуацією заявниці, включаючи виконання обов'язків з її опіки, або що вони вживали необхідних заходів для захисту її інтересів. ... Суд зазначає, що у цій справі відсутність у заявниці можливості безпосередньо вимагати поновлення своєї цивільної дієздатності призвело до того, що це питання не розглядалося судами. Відсутність судового розгляду цього питання, яка серйозно вплинула на численні аспекти життя заявниці, не можна виправдати легітимними цілями, що лежать в основі обмеження доступу до суду осіб, визнаних недієздатними. Обставини цієї справи спонукають Суд до висновку, що ситуація, в якій опинилася заявниця, призвела до відмови у правосудді щодо можливості забезпечення перегляду її цивільної дієздатності»².

Слід визнати, що ситуація, в якій опинилася заявниця, була винятковою, у зв'язку з чим її доводи потребували розгляду судом по суті.

Механізм практичної, процесуальної реалізації такої потреби можна віднайти, якщо проаналізувати зміст норм статей 122, 235, 241 ЦПК у контексті застосування п. 1 ст. 6 Конвенції та прецедентної практики Європейського суду.

Так, процесуальна особливість розгляду питання про поновлення цивільної дієздатності фізичної особи, з урахуванням статей 39—42 ЦК та згідно зі ст. 8 ЦПК, зумовлює право суду в разі надходження заяви про поновлення дієздатності фізичної особи, поданої нею особисто, застосувати положення п. 1 ст. 6 Конвенції. Оскільки гарантоване зазначеною нормою Конвенції право

доступу до суду повинно існувати і бути ефективним у практичній реалізації, суд у виняткових випадках вправі навіть на стадії вирішення питання про прийняття заяви перевірити, чи не суперечитиме п. 1 ст. 6 Конвенції встановлене ст. 241 ЦПК

обмеження з огляду на доводи конкретної заяви.

Згідно з частинами 1 та 2 ст. 235 ЦПК під час розгляду справ окремого провадження суд зобов'язаний, зокрема, сприяти у здійсненні та охороні гарантованих Конституцією і законами України прав, свобод чи інтересів фізичних або юридичних осіб, вживати заходів щодо всебічного, повного і об'єктивного

з'ясування обставин справи. З метою з'ясування обставин справи суд може за власною ініціативою витребувати необхідні докази.

У ч. 4 ст. 241 ЦПК передбачено, що підставою для прийняття судом рішення про поновлення цивільної дієздатності фізичної особи, яка була визнана недієздатною, є відповідний висновок судово-психіатричної експертизи про видужання або значне поліпшення психічного стану фізичної особи.

За таких обставин суд повноважний скористатися передбаченою статтями 122, 235, 241 ЦПК процесуальною можливістю відкриття провадження у справі за заявою особи, визнаної недієздатною, може сприяти такій особі в здійсненні її прав, вжити заходів щодо всебічного, повного і об'єктивного з'ясування всіх обставин, призначити судово-психіатричну експертизу для визначення стану її психічного здоров'я та за наслідками експертизи перевірити доводи особи, визнаної недієздатною, про відновлення її дієздатності у зв'язку зі значним поліпшенням психічного стану чи видужанням.

У рамках відкритого провадження суд має достатньо процесуальних можливостей, щоб з'ясувати мотиви особистого звернення недієздатної особи до суду, перевірити їх винятковість і обґрунтованість, а також ефективність виконання опікуном недієздатної особи своїх обов'язків із опіки, з'ясувати обставини, що свідчать про вжиття опікуном чи органом опіки та піклування заходів, необхідних для захисту інтересів недієздатної особи, або причини невжиття таких заходів.

Результатом вчинення судом зазначених процесуальних дій може стати висновок про те, чи відповідатиме обмеження в доступі до суду для конкретної недієздатної особи, визначене ст. 241 ЦПК,

²Зазнач. праця.— С.112.

установленому практикою Європейського суду принципу пропорційного співвідношення між застосованим державою засобом обмеження доступу до суду та поставленою метою — захистом права кожної окремої людини на доступ до правосуддя.

Якщо ж у процесі розгляду судом по суті заяви не буде підтверджене видужання або значне поліпшення психічного стану недієздатної фізичної особи, суд вправі застосувати приписи п. 1 ч. 1 ст. 207 ЦПК і залишити заяву без розгляду.

Підсумовуючи указане, зауважимо, що позбавлення недієздатної особи права на особисте звернення до суду із заявою про поновлення дієздатності за ст. 241 ЦПК — допустиме обмеження права на доступ до суду, гарантованого п. 1 ст. 6 Конвенції.

Прийняття судом такої заяви для розгляду по суті можливе, але як виняток, а не правило. Якщо за змістом конкретної заяви вбачатимуться особливі мотиви й обставини, що спонукали недієздатну особу особисто звернутися до суду, та існуватиме висока вірогідність припущення, що така особа не одержує ефективного захисту своїх прав через бездіяльність опікуна, органу опіки та піклування.

Зважаючи на викладені в статті висновки, враховуючи зміст рішення Європейського суду у справі «Наталія Михайленко проти України»

та за результатами розгляду справи № 6-15бцс13 Верховним Судом України, можна стверджувати наступне.

Безумовно, існує констатована Європейським судом недосконалість національного законодавства України в частині захисту прав недієздатних осіб на об'єктивне вирішення питання про поновлення їх дієздатності. Така недосконалість повинна бути усунута шляхом прийняття відповідних змін у законодавстві, але виявленого Європейським судом порушення Конвенції у справі «Наталія Михайленко проти України» все ж можливо було уникнути, якби суди України звернули увагу на необхідність застосування норм Конвенції та прецедентної практики Європейського суду не лише при розгляді справ по суті, а й при вирішенні питання про можливість прийняття заяви до розгляду по суті.

Указане питання лише на перший погляд видається суто формальним, але насправді відмова суду в прийнятті заяви до розгляду за своїм змістом є тим обмеженням для особи в праві доступу до національного суду, існування та застосування якого так чи інакше підлягає оцінці з точки зору його відповідності принципам обмеження права, додержання яких є обов'язковим для висновку про те, що таке обмеження не становитиме порушення п. 1 ст. 6 Конвенції.